

De compleetste etymologische informatiebron is de Etymologiebank (Etymologiebank.nl). Maar zelfs daar staat niet alles op. Omissies kunnen worden gemeld op de 'etymologiewiki'. Op gezette tijden behandelt Nicoline van der Sijs in 'Etymologica' de herkomst van een groepje van zulke nog niet beschreven woorden. Dit keer: woorden die te maken hebben met nagerechten.

Toetjes

De toetjes zoals we die nu kennen zijn jong. In de Middeleeuwen bestond de hoofdmaaltijd voor de meeste mensen louter uit een prutje van graan, peulvruchten, in mindere mate groente, vlees en vis – dat in een ketel op open vuur werd bereid. Aardappelen kende men nog niet. Dergelijke eenpansmaaltijden noemde men al in de dertiende eeuw *gerecht*, *brij* of *pap*. De pap die men vroeger at, was hartig; pas later werd het een zoet gerecht voor kinderen. Omdat het woord *pap* alleen voorkomt in het Nederlands, Nederduits en streektalen uit de Rijnlands-Germaanse gebieden die onder Romeins gezag stonden, veronderstelt men dat *pap* is ontleend aan het Latijnse *pappa*, dat ook in die taal 'brij, pap' betekent. Hoewel een enkeling er een klanknabootsend kinderwoord in ziet, spontaan ontstaan doordat kinderen – nog voordat ze kunnen spreken – al klanken maken door de lippen te openen en te sluiten.

■ DESSERT

Wat nam men in de Middeleeuwen dan na een goede maaltijd? *Hipocras*: wijn met specerijen en suiker. Dit woord gaat terug op de naam van de Griekse arts Hippocrates, grondlegger van de westerse geneeskunde; volgens de toenmalige medische wetenschap bevorderde dit oer-toetje de spijsvertering. In de zeventiende eeuw raakt de medicinale oorsprong op de achtergrond, en wordt het meer een alledaagse lekkernij, althans voor de hogere standen, bij wie het ook steeds gebruikelijker werd maaltijden met meerdere gangen te serveren. Na de hoofdmaaltijd nuttigde men een *dessert*, *nagerecht*, *toespijs* of *toetje*: vier synoniemen met ieder hun eigen geschiedenis.

Toespijs en *nagerecht* verwijzen naar de ondergeschikte positie van dit maaltijdonderdeel. Het woord *toespijs* – gevormd van *toe* ('bij') en *spijs* ('voedsel') – bestond al in het Middelnederlands, maar duidde toen een bijgerecht in het algemeen aan, iets wat bij de hoofdmaaltijd werd gegeven, zoals brood. Na de Middeleeuwen werd het ook gebruikt voor wat er kwam ná het hoofdgerecht, maar uit de context is niet altijd op te maken om welk gerecht het precies ging. *Nagerecht* is letterlijk een gerecht dat na de hoofdschotel wordt gegeten; het woord is in 1599 als *naegerecht* voor het eerst genoemd.

Dessert is een Frans leenwoord. Het is in het Nederlands het eerst aangetroffen in de klucht *Trijntje Cornelis* van Constantijn Huygens uit 1653, waarin het Antwerpse hoertje Marie, dat samen met haar minnaar het titelpersonage Trijntje

berooft, "Kaes en broit" geeft "veur dessert, Veur 'tlest, veur lackerding" (waarbij de laatste woorden staan voor 'als laatste, voor het lekker'). In het Frans is het woord afgeleid van het werkwoord *desservir* ('de tafel afruimen'); in de vijftiende eeuw is de betekenis in het Frans verschoven van 'het afruimen van de tafel' naar 'gerecht dat men tijdens of na het afruimen opdiend'.

■ TOETJE

Het gebruikelijkste woord voor een nagerecht is *toetje*. Hoe oud is dat woord eigenlijk? Daarover bestaat bij de firma Mona niet de geringste twijfel. Op hun website vertellen ze dat in 1970 hun eerste fabriek in Amsterdam werd geopend, en vervolgens:

In 1971 maakte Nederland kennis met Mona-vla en twee jaar later stonden

Uit: Kookboek van de Amsterdamse huishoudschool, van C.J. Wammée.

de eerste, echte Mona-puddinkjes al op tafel: vanille-, chocolade- en hopjes-. Zo werd een Mona-toetje na het eten – ook doordeweeks – een begrip. De grap is: we praten hier al over toetje, maar in de jaren 70 heette dat nog nagerecht, toespis of dessert. Pas toen Mona in 1973 op tv reclame ging maken met ‘Doe eens een Mona Toetje na’, raakte het woord bekend. Heel veel mensen kunnen zich die filmpjes met Ted de Braak (een vrolijke quizmaster met een enorme snor) nog wel herinneren: hij heeft heel wat Nederlanders gekke bekken laten trekken voor Mona. Eerlijk gezegd zijn we best trots dat we niet alleen het kant-en-klare toetje hebben uitgevonden, maar zelfs het woord. Zoek maar op in het woordenboek.

Dat laatste is een goed advies – ook Arjen van Veelen volgde het op (zie het januarinumnummer van *Onze Taal* uit 2011). Als je er even een paar drukken van de grote Van Dale op naslaat, vind je dat *toetje* in de betekenis ‘nagerecht’ al vanaf de vijfde druk uit 1914 als ingang in het woordenboek is opgenomen. Nu nemen woordenboeken een woord meestal pas op als het al enige tijd in het normale taalgebruik voorkomt, dus het is de moeite waard om eens te kijken of het woord *toetje* al eerder in een tekst wordt vermeld. In 1893 schreef *Het nieuws van de dag*: “Met Mei kreeg ik eene andere [keukenmeid] die mij geregeld den ‘gewonen burgerpot’ (groente, aardappelen en vleesch met Zondags soep en een toetje) bedierf.”

En hoe zit dat met dat “Mona Toetje” dat je moest nadoen, en waarbij *toetje* niet alleen verwees naar een dessert, maar ook naar een gezicht? Zijn die toetjes in de verschillende betekenissen ook met elkaar verwant en is de dessert-betekenis inderdaad door Mona geïntroduceerd? Nee, oorspronkelijk is er geen verband tussen die woorden. *Toetje* in de betekenis ‘gezicht’ is het verkleinwoord van *toet* (‘gezicht, mond’); dit woord is al bekend sinds 1655, toen in een drinkliedje wijn drinken als volgt werd omschreven: “Als ik met mijn toetje / Raak aan ’t Druive-zop.” *Toet* als gezicht is een nevenvorm van *tuit*, als aanduiding voor de gespitste mond; eenzelfde klankverandering vinden we in de combinatie *snoet* en *snuit*.

Toetje voor ‘dessert’ is een heel ander woord, namelijk een verkleinwoord dat is afgeleid van het (voorzetsel)bijwoord *toe* – een bijzondere constructie die we verder vinden in een handjevol andere

woorden, zoals *uitje*, *voorafje*, *tussendoortje*, *ommetje* en *latertje*.

Dergelijke afleidingen zijn in het Nederlands pas in de loop van de negentiende eeuw ontstaan. *Toetje* in deze betekenis is wellicht ontstaan uit uitdrukkingen als: ‘Zullen we iets toe eten?’, dat veranderde in ‘Zullen we een toetje eten?’

■ KOEIENVLAAI

Mona zit er dus naast wat betreft de herkomst en datering van het woord *toetje*, maar waar ik wel in mee wil gaan, is dat de benaming *toetje* pas brede populariteit heeft gekregen in de jaren zestig en zeventig, toen het in alle lagen van de bevolking gebruikelijk werd de maaltijd te besluiten met een kant-en-klaar zuiveldessert. In die periode deed de elektrische koelkast zijn intree en ontstond er een heel assortiment van zuivelproducten in pakken, die in de koelkast bewaard konden worden. Het Nederlands Zuivelbureau zette zich in voor de promotie van zuivelproducten als *vla* (in vele smaken), *pudding* en *yoghurt*. Er werden allerlei nieuwe zuivelproducten bedacht, zoals de *vlaflip*, een mengsel van limonadesiroop, yoghurt en *vla*, die voor het eerst werd aangeprezen in de *Leeuwarder Courant* van 29 mei 1963. *Flip* is een Amerikaans woord voor een cocktail waarvan de kleur aan yoghurt en *vla* herinnert.

De benamingen *vla*, *pudding* en *yoghurt* waren al lang in gebruik voordat het nuttigen van een toetje gemeengoed werd. *Yoghurt* is voor het eerst in 1757 in het Nederlands genoemd; het woord stamt uit het Turks.

De oudste vorm van *vla*, genoteerd in de dertiende eeuw, luidde *vlade* en betekende ‘dunne brede koek’. Dit *vlade* gaat terug op een Germaans stamwoord met de betekenis ‘plat voorwerp’. In de zestiende eeuw viel in sommige gebieden

De oudste vorm van ‘vla’, genoteerd in de dertiende eeuw, luidde ‘vlade’ en betekende ‘dunne brede koek’.

de *d* uit het woord weg: *vlaai* werd gebruikt voor ‘gebak’, nog steeds bekend in de Limburgse vlaaien, maar ook in *koeienvlaai*. In andere gebieden verdween de hele lettergreep *-de*, waarna men *vla* overhield. De betekenisontwikkeling van het woord wordt in het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* als volgt omschreven: “De

oorspronkelijke betekenis is ‘plat rond gebak, bedekt of gevuld met compote of een zuivelproduct’. In het westelijke Nederlands is het woord niet het gebak als geheel, maar alleen de (zuivel)vulling gaan aanduiden, die ook als zelfstandig nagerecht werd gegeten. Latere veranderingen, leidend tot de huidige, typisch Nederlandse toetjesvla-in-pakken, betreffen alleen de bereidingswijze en niet de woordbetekenis.”

■ ADELLIJKE FAMILIE

Pudding tot slot is ontleend aan het Engels (de precieze herkomst in die taal is onzeker) en werd lange tijd in het Nederlands vanwege de toen gebruikelijk uitspraak geschreven als *podding*. In 1655 wordt, in een spotversje over wat er op de Amsterdamse markt te koop is, *Engelsche Podding* genoemd. *Pudding* betekende toen ‘in een zak gekookte zoute of zoete spijs met meel, zuivel en vlees’. Pas sinds 1842 is de betekenis ‘opgestijfde vla als dessert’ bekend. Begin twintigste eeuw ging men meestal *pudding* spellen in plaats van *podding*, maar niet overal, zo blijkt uit de volgende mededeling van Joost da Costa aan de Etymologiebank:

Mijn moeder (1915-1976) mocht als dochter van de dorpsdokter van Hummelo (Gld) begin jaren twintig weleens bij een vriendinnetje uit de lokale adellijke familie Van Pallandt in kasteel Keppel spelen en ze mocht weleens blijven eten. Daarbij leerde ze dat *pudding* niet het gepaste woord was. Dat was ‘burgerlijk’. Het hoorde *podding* te zijn.

Zelf heeft hij dat *Podding* begin jaren zestig nog gehoord, als bijnaam van zijn nieuwe ‘studiemeester’ op het Koninklijk Atheneum in Berchem-Antwerpen. “Ik ben heel benieuwd hoe het momen-

teel zit met de verspreiding van het woord *podding*”, besluit Da Costa.

Daar sluit ik me bij aan. Dus bij dezen, als een ‘achterafje’, de vraag aan alle lezers: hoor u nog weleens *podding* met een *o*? Laat het weten via de redactie van *Onze Taal*: redactie@onzetaal.nl of Raamweg 1a, 2596 HL Den Haag. ■